

SZEMLE

Jochen A. Bär – Anja Lobenstein-Reichmann – Jörg Riecke Hrsg., Handbuch Sprache in der Geschichte

Handbücher Sprachwissen. Band 8. Walter de Gruyter, Berlin–Boston, 2019. 593 lap

A terjedelmes könyvben a nyelvtörténettel és a nyelvtörténetírással összefüggő elméleti, módszertani és gyakorlati kérdések széles köre kerül terítékre, és pedíg a német nyelvtörténeti kutatások alapján, mindegyik esetben többoldalú, alapos, egyszersmind kritikus megközelítéssel.

A könyv 19 nagyobb fejezetre oszlik, s 17 szerző nevéhez kötődik (köztük vannak a szerkesztők is). A fő fejezetek címei: 1. Nyelv és történelem; 2. Nyelvtörténet és ideológiatörténet; 3. Német és előnémet (Nyelvtörténeti adatok és tények); 4. Nyelvi rendszer és nyelvtörténetírás; 5. Nyelvrendszertörténet és nyelvtörténet; 6. Szókészlettörténet és szótörténet-leírás a németben; 7. A nyelvtörténet mint szövegek története; 8. Történeti makroszemantika – Nyelvtörténet mint diskurzus- és mentalitástörténet; 9. Nyelvi kontaktus a németben; 10. Nyelv- és nyelvváltozat-váltás a német nyelv történetében; 11. A nyelvtörténet mint emberi kapcsolatok története; 12. A nyelvtörténet mint kommunikációtörténet; 13. Szóbeliség és írásbeliség; 14. Nyelvi reflexió – nyelvitudat-történet; 15. A nyelvtörténet mint uralkodástörténet [Más szóval nyelvpolitika]; 16. Kereszténység és német nyelvtörténet; 17. A tudomány professzionalizálódásának nyelvfejlődése [Más szavakkal a tudományos nyelvezet kialakulása]; 18. Nyelvfejlődés a természettudományokban; 19. Az irodalom/irodalmisság és a nyelv.

Mindebből kiderül: rengeteg információval szembesül az olvasó, miként az is, hogy ismertetni e könyvet hagyományos értelemben bizonyosan nem lehet. Egyebek mellett azért, mert ahhoz sokkal több térre volna szükség.

A kézikönyv arról is szól, mit és hogyan tudunk, illetőleg tudhatunk meg a német nyelvnek és diakrón kutatásának a történetéről. Mindegyik fejezetben az elméleti megközelítések és módszertani, tehát általános kérdések bő teret kapnak. S nem marad el a lehetséges és/vagy kívánatos továbblépés lehetőségének, irányának körvonalazása sem. Kiindulópont az ember alapvető történetisége (LOBENSTEIN-REICHMANN szerint a nyelv a legrégebbi és legfontosabb *historica*, amelyet az ember birtokol – a nyelv ennek megfelelően „diachronicum”: 23), s hogy a nyelv a valóságnak az emberek által létrehozott konstruktuma. Köztudott, hogy a német nyelvtörténet mennyire kimunkált terület, s ismeretes a germanistáknak az újítás iránti elkötelezettsége is. Mondhatnánk, éppen ezért természetes, hogy a szerzők a nyelvtörténetírás kérdéseinek a mai igényeknek megfelelő, az általános elvi-módszertani kérdéseket és a lehetséges továbbvezető utakat a központba állító szintézist írtak. A könyv tehát nem a megszokott értelemben vett német nyelvtörténet. Ugyanis arról szól, milyen szerepe volt s miért a német nyelv történetében azon közegnek, amely ezt a nyelvet élte és élte. Nem rendszertörténetet kapunk tehát, hanem áttekintést arról, hogy milyen, a nyelvi rendszeren kívül eső, de a beszélő (és író)

embert, nyelvi tudatát, metanyelvi ismereteit, nyelvi attitűdjeit és nyelvhasználatát, tehát a nyelv életét is alapvetően befolyásoló tényezők határozták meg a német nyelv történetét. Közhely, hogy a „nyelv”-nek mint olyannak csak konkrét nyelvek formájában hozzáférhető története van, leírni tehát csak konkrét nyelvek történetét lehet (amennyire a történeti források lehetővé teszik; megjegyzem: a rekonstruált nyelvek, a kikövetkeztetett adatok és szabályok sajátos kategóriát alkotnak).

A szerzők feladatuknak tekintették új kutatási perspektívák fölvetését is. Az idézett szerző véleménye szerint a nyelv történetiségének tudata egyre inkább háttérbe szorul s a modernnek múlt nélküli új találmányává válik. Nem csoda, hogy egy másik német nyelvész szerint a nyelv történetisége újra tudatossá válására van szükség a nyelvészek körében is (i. h.). A nyelvtörténész számára a nyelvhasználat és a beszélők nyelvi és közlési kompetenciája áll középpontban mint amelyek a nyelvi változásoknak is legfőbb tényezői. A történeti szociolingvisztikai és pragmatikai szemlélet mindvégig erőteljesen érvényesül a könyvben. Az az elv – amelyet nálunk elsőként talán GOMBOCZ fogalmazott meg –, hogy tudniillik az első és legfontosabb dolog nem elválasztani a nyelvet a beszélő embertől, a könyv íróinak szemléletében alapvető követelmény.

A szerzők egyik fontos célja volt a nyelvtörténeti kutatás dinamikájának támogatása is (387). Az állandó nyelvi változás ugyanis a nyelvek történeti vizsgálatát eleve mindenkor időszerűvé teszi. A nyelvtörténeti kutatásokban hangsúlyosan fontos szerepe van a leíró nyelvészet, illetőleg az újabb részdiszciplínák egyre bővülő eredményeinek is. COSERIU szerint (24) a nyelvi változás eredete a dialógusban van. Ezért fontos volna a történeti interakció és kommunikáció leírásának az érdeklődés homlokerébe rukkolnia (25). A kommunikációtörténet tartalmilag vagy genealógiailag többé vagy kevésbé szoros kapcsolatban áll a következőkkel: szociopragmatikai nyelvtörténet-kutatás, történeti pragmatika, történeti szociolingvisztika, nyelvtörténet „alulról”, nyelvtörténet mint mentálitástörténet, mint diskurzustörténet, mint kultúratörténet, mint társadalomtörténet, mint kapcsolattörténet, mint nyelvitudat-történet. Némelykor nehéz közöttük világos határt húzni. Ez ugyan zavaró lehetett a kézikönyvfejezet megírásakor, de ebben a szerzők a nyelvtörténeti kutatás pozitív dinamikájának a kifejeződését látják. J. SCHRÖTER és A. LINKE szerint ha kézikönyvük ezt a dinamikát támogathatná, s ha a nyelvtörténet-kutatás további differenciálódásához vezetne – amellyel bizonyára automatikusan magyarázhatná a kommunikációtörténet viszonyát más nyelvtörténeti kezdeményezéshez is –, akkor a szerzők szempontjából egyik legfontosabb feladatát teljesítené (386–387).

A szótörténet a művelődéstörténetnek kiemelten fontos része, amely feldolgozza a lexikológia és lexicográfia eredményeit, valamint a lexikális leírás kipróbált módszereit, ez azonban nem az elméleti és módszertani viták helye (207). – Teljes elnyelvjárástalanodás (ti. a beszélt hétköznapi regionális nyelvhasználat eltűnése) aligha következik be. A modern társadalom a nyelvjárási beszédet elbírná, ám a nagyobb területre érvényes írott nyelvnélküliséget nem (328–329). – A beszélt nyelv visszavonhatatlanul elveszett a múltban (68) s elveszik napjainkban is, ha nem rögzítik (verba volent, scripta manent). Ám a beszédrögzítés csak akkor „igazi”, ha visszaadja a beszéd akusztikai sajátosságait is. A régi korok beszélt nyelvnek leírása szinte lehetetlen, legföljebb részlegesen s közvetetten, tudniillik az írásbeliség bizonyos műfajaiban található, rá utaló szavak, kifejezések révén. – Az anyanyelvi egységesülés okai: 1. A megértést elősegítő változásnak az igénye, egyszersmind támogatása. 2. Ezzel párhuzamosan a megértést akadályozó változatok

redukálódása, visszaszorulása a nyelvi kommunikáció bizonyos területein. 3. A művelt nyelvhasználat egységesülése a műveltségnek szociológiailag irányított értékévé válása, s közösségépítő, identitáserősítő szerepe az egységideológiától és a haladásgondolattól is támogatott uralkodó szemléletté válása.

A nyelvtörténeti vizsgálat tárgya vagy a diakrón szinkrónia, vagy a szinkrón diakrónia. Az előbbi szinkrón leírása a nyelvtörténet egy-egy szakaszára, szeletére, az utóbbi a nyelvi változásokra, változások láncolatára helyezi a hangsúlyt, s többnyire a nyelvtörténet egészét, de legalábbis egy-egy nagyobb korszakát tekinti a vizsgálat tárgyának. Ide csatlakoztatandó a nyelvtörténet korszakolása is, hiszen a nyelvtörténet egészét átfogva állít föl korszakokat, amelyek a nyelvtörténetben, így a kutatásokban való eligazodást vannak hivatva biztosítani. Ezért fontos a korszakolás szakmai közmegegyezésen alapuló kialakítása. – A nyelvtörténetek nyelvi és nyelven kívüli adatok interpretációi, amelyek többé-kevésbé jól vonatkoztathatók egymásra. A „belső” és „külső” nyelvészet terminusról is többször szó esik a könyvben (158), s a válasz: a nyelvtörténet mindkettő, amely nem redukálható a történeti nyelvészetre, s még kevésbé a diakrón nyelvészetre. Mivel pedig nyelvi és nem nyelvi tények, jelenségek összefonódnak, együtt élnek egymással, a nyelvtörténetírásnak értelemszerűen mindkettő a tárgya. Ilyen nyelvtörténeti szintézis a német nyelvudományban nincs, s belátható időn belül nem is lesz – írja WEGERA. Majd hozzáteszi: túl összetett és gyakran nehezen áttekinthető folyamatokról van szó, számukat is alig lehet áttekinteni. Reális célkitűzés jelenleg csak részterületek, korszakok vizsgálata lehet (158).

A történeti interakció és kommunikáció nyelvtörténeti leírásában a történeti beszéd interszubsztitívitás-bázisának az érdeklődés előterébe kerülését kívánja LOBENSTEIN-REICHMANN (25). Megjegyzések ehhez: a nyelvtörténeti kutatások előmenetele nagyban attól függ, mennyiben sikerül alkalmaznia az új diszciplínák vonatkozó, a nyelvtörténeti kutatásokban hasznosítható eredményeit (például: szociolingvisztika, kognitív nyelvészet, pragmatika, diskurzuselmélet, kommunikációtan). Erre az a válasz, hogy természetesen igen, ami hasznosnak látszik, ki kell próbálni. De tudvalévő, hogy a mai nyelv kutatásában eredményesen felhasználható elvek és módszerek sikeres nyelvtörténeti alkalmazásának határt szab a rendelkezésre álló nyelvtörténeti anyag, amely időben visszafelé haladva csökkenő mennyiségével és minőségével eleve lehetetlenné tesz olyan vizsgálatokat, amelyek a mai szinkróniában lehetségesek. Gondoljunk például arra, hogy a beszélők mai metanyelvi ismeretéről, nyelvi attitűdjeiről mennyi kitűnő leírás olvasható. Mindez a múltra vonatkozóan szinte teljesen ki van zárva (mert nem áll módunkban kérdőíves gyűjtéseket végezni). WEGERA és WALDENBERGER (159) szerint a nyelvtörténész lényegében csak a rendelkezésre álló írott nyelvtörténeti adatokra támaszkodhat, a teljes nyelvtörténeti valóság elérése lehetetlen. – Mit jelent a „visszahumanizálás” a nyelvtörténeti kutatásban? Azt, hogy nem kiszakítani kell a nyelvet pragmatikai beágyazottságából, hanem éppen fordítva. A nyelv pragmatikai kötöttségeinek a figyelmen kívül hagyása helyett kultúrtörténeti orientáltságú nyelvtörténetírásra van szükség (vö. GARDT 135).

A nyelv állandó sajátossága a folyamatos változás. Ezért a nyelvtörténet vizsgálata minden korban magától értődő kötelessége a nyelvudománynak. A nyelvi változás nem prognosztizálható. Vizsgálendő a nyelv minden megjelenési formájában (MATTHEIERRE hivatkozva): 1. a nyelvrendszer; 2. a nyelvhasználat; 3. a nyelvi tudat (a metanyelvi ismeretek); 4. a nyelvi kontaktusok.

Mit jelent az uralkodástörténet? Nyelvpolitikai megközelítést: államnyelv, kisebbségi nyelvek, gymattartók nyelve, nyelvi standardizáció, nyelvváltozati leértékelődés, felértékel(öd)és, visszaszorítás, visszaszorulás, lingua academica vs. helyi tudományos nyelvek, iskolai oktatás, oktatáspolitikai, médiumok. Másként s összegezve: a nyelv politikum is (COULMAS meghatározásában) (448).

Nyelv, irodalmiság és történetiség: a költészet a nyelv teljes aktualizációjaként is említettetik. E szerint a költészet mutatja meg, milyennek kellene lennie a nyelvnek, ha fejlődése organikusan zajlott volna, ha tehát bizonyos szakaszokban nem fékeződött volna le. Az „irodalmiság” itt mint lehetőség is értendő. Vizsgálendő a viszony a nyelvi valóság és lehetőség között egyrészt, a nyelvi aktualitás és realitás között másrészt. De: nehezen igazolható a költészetnek a nyelvtörténetre gyakorolt hatása. Kérdés (az is): milyen módon van kapcsolat a nyelvben a lehetőség és a valóság között (ATTIG 580)?

Nyelvi kontaktusok: 1. Milyen formában jelenik meg a nyelvi kontaktus? 2. Melyek a nyelvek azon területei, amelyek érintve vannak? A szóbeliség és az írásbeliség közötti különbség: az előbbi korábban jelentkezik, kevésbé vezet egységes következményekre, s kevésbé kötődik szociális rétegződésekhez. Az utóbbi a szórványostól a szisztematikussig többnyire (társadalmi kötődés tekintetében) főntről lefelé hat, s többnyire sokáig tart, amíg a hatások eléri az alacsonyabb szociolektusokat és regisztereket (ALBRECHT 269). A németre a dél- és nyugat-európai nyelvek erősebb hatást gyakoroltak, az észak- és kelet-európai nyelvekre viszont a német gyakorolt erős hatást. Ami az angolnak a németre gyakorolt hatását illeti, a 18. század végén a klasszikus nyelvek és az újlatin nyelvek jobban álltak (a fordításirodalom alapján). Az I. világháború után a német mint tudomány nyelv kezdett visszaszorulni, s 1945 után az amerikai angol minden tekintetben tarol (lingua academicaként is). Németország egyre erősebben bevándorló ország már, ily módon pedig valóban kitűnő terep a nyelvi kapcsolatok kutatóinak a számára.

Nyelvtörténet mint kommunikációtörténet: ma még nem világos a kommunikációtörténet kutatásának viszonya a nyelvtörténeti kutatás ágaihoz, kezdeményezéseihez, irányzataihoz. – A történeti szemantika (lexika, szövegsemantika, mondatsemantika, diskurzus, médiumtörténet, elektronikus média) vonatkozásában is sok a tennivaló (BÄR 257–258).

Összegezve: a terjedelmes, jól tagolt, rengeteg információt tartalmazó, általános elvi és módszertani kérdéseket is bőven taglaló, kritikus szemléletű könyv fontos olvasmánya nemcsak a germanista nyelvtörténészeknek, hanem a nyelvtörténészeknek általában is. Ezért az említett kutatóknak, foglalkozzanak bármely nyelv történetével vagy a nyelvtörténet bármely szakaszával, meggyőződéssel ajánlom figyelmükbe.

KISS JENŐ

ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem